Les explotacions rurals tardoantigues i altmedievals a la Catalunya Vella: una síntesi arqueològica

Late Antiquity and Early Medieval rural settlements in Catalunya Vella: an archaeological synthesis

*Cristian Folch, Jordi Gibert, Ramon Martí**

Resum

S'estudien en aquest text les característiques morfològiques i socioeconòmiques de les explotacions agràries dels segles VI-XI situades a l'antiga Catalunya Vella, principalment al voltant de Barcelona i Girona. Es tracta d'una anàlisi renovada gràcies a les dades generades en els darrers anys per la intensa activitat arqueològica desenvolupada dins el marc tant de l'arqueologia de gestió com d'alguns projectes universitaris. Així, disposem d'un registre material ric i divers que, juntament amb el concurs de les fonts textuals i de la toponímia, permet aproximacions significatives pel que fa a l'evolució del món rural dels inicis de l'edat mitjana, amb una seqüència general que, a partir dels precedents baiximperials, dividim en dues grans fases cronològiques.

Paraules clau: villa, antiguitat tardana, alta edat mitjana, arqueologia, explotació agrària, Catalunya Vella.

Abstract

The aim of this text is the study of the morphological and socioeconomic characteristics of *Catalunya Vella* rural settlements, mainly those located in the Barcelona and Girona areas, from the sixth to the eleventh century. It is a renewed analysis, due to the data generated in recent years by the intense archaeological activity developed in the framework of both commercial archeology and some university projects. Thus, we now have a rich and diverse archaeological record that, with the assistance of textual sources and toponymy, allows for a meaningful analysis of the evolution of the early medieval rural world. Pickinh up from the precedents of the Late Roman Empire, we propose a general sequence divided into two chronological phases.

Keywords: villa, Late Antiquity, Early Middle Ages, archaeology, rural settlement, *Catalunya Vella*.

* Membres del grup de recerca consolidat Ocupació, Organització i Defensa del Territori Medieval (2014 SGR 1454), avui dins el marc del projecte «Génesis de la nobleza medieval: fortificaciones y poderes territoriales en el nordeste peninsular durante los siglos VIII-XI» (HAR2015-63661-P) (MINECO/FEDER). (Folch72@hotmail.com; jgibertr@hotmail.com; ramon.marti@uab.cat).

Rebut: 20-IX-2015. Avaluació: 20-IV-2016. Versió definitiva: 30-V-2016.

Com a conseqüència dels escassos recursos textuals disponibles en l'àmbit regional i local, fins a dates ben recents resultava gairebé impossible resseguir els canvis concrets que implicaven la fallida de l'Estat romà d'Occident i els primers temps medievals, tant a curt com a més llarg termini. Són carències que només podia superar el propi desenvolupament de l'arqueologia medieval, una disciplina que ha trigat dècades a afermar-se i que sovint no excedia els àmbits específics que els complexos religiosos o militars representen. Durant els darrers anys, però, tot un cúmul d'intervencions arqueològiques han aportat dades precises sobre les explotacions agropecuàries d'aquests temps obscurs, tot començant a omplir el buit documental. En qualsevol cas, no són unívoques les lectures que hom pot fer d'aquests nous registres materials i això està generant, arreu, diferents hipòtesis genèriques i discussions apassionades. Part com som d'aquesta recerca, volem sintetitzar les característiques formals, socials i econòmiques que presenten les explotacions rurals altmedievals en l'àmbit de l'anomenada Catalunya Vella, principalment a les comarques de Girona i Barcelona. Atesos els resultats, no hi ha dubte que els segles que ens ocupen són temps de canvis profunds de tota mena, malgrat que calgui incardinar-los correctament en els seus contextos històrics precisos.

Introducció

Durant els darrers anys, la recerca sobre l'alta edat mitjana ha experimentat grans avenços en tots els aspectes, tant en l'anàlisi crítica de les fonts documentals com a l'hora d'incorporar el registre arqueològic (Wickham 2005). Així mateix, l'estudi arqueològic dels assentaments rurals, que temps enrere ja havia captat l'atenció de la historiografia documentalista (Chapelot i Fossier 1980), actualment es troba en un procés d'una profunda renovació, amb aportacions de qualitat i noves propostes sobre les transformacions que es verifiquen durant l'alta edat mitjana europea (Hamerow 2002; Peytremann 2003; Frankovich i Hodges 2003).

Darrerament, també en el cas peninsular s'estan assolint canvis substancials en la visió que hom tenia del poblament rural altmedieval, en bona part com a conseqüència de les excavacions d'urgència que han acompanyat la creació de grans infraestructures, però també gràcies a altres intervencions programades dins el marc de projectes universitaris de recerca. Així, s'ha pogut aprofundir d'una manera significativa en l'estudi del registre medieval d'aquests assentaments rurals mitjançant les dades que proporcionen les excavacions arqueològiques desenvolupades amb una metodologia adient, amb datacions radiocarbòniques que garanteixen marcs cronològics relativament precisos o amb el detall que aporten les anàlisis bioarqueològiques (Azkarate i Quirós 2001; Vigil-Escalera 2007; Quirós 2009b).

Així, l'arqueologia hispànica recent s'ha pogut integrar finalment en els debats europeus sobre els inicis dels temps medievals, tot prioritzant l'aplicació de certs models historiogràfics, com els derivats de la vella discussió sobre els orígens dels vilatges o les darreres propostes generals de Chris Wickham. Ha estat aquest últim qui, en copsar la degradació progressiva dels estats i de les seves aristocràcies subsidiàries entre els segles V i VIII, ha plantejat que la ruïna del món romà deriva en una veritable edat daurada de la pagesia, en què els pagesos acabaren gaudint d'una situació privilegiada, exempta d'interferències alienes i que permetia, fins i tot, caracteritzar un mode de producció pagès específic (Wickham 2005). Són pro-

postes que han arrelat ben fort en l'àrea castellana, on es proposa caracteritzar com a «granjas y aldeas» els nous establiments rurals que proliferen d'ençà dels segles V-VI, tot fent servir conceptes actuals amb unes clares connotacions socials i econòmiques (Quirós i Vigil-Escalera 2006; Quirós 2013). Això implica reportar fins a l'antiguitat tardana l'aparició dels vilatges medievals i de les comunitats locals, uns conceptes historiogràfics que són relativament recents i que inicialment hom situava en contextos avançats del segle IX o més tard encara (per exemple, Bonnassie i Guichard 1982; Fossier 1982). També cal advertir, però, que no tothom comparteix l'aplicació indiscriminada d'aquestes teories sobre precoces societats pageses sense senyors i que relativitzen la perdurabilitat de les aristocràcies o dels antics mètodes de domini (Chavarría 2013).

Tot i disposar d'una llarga tradició d'estudis d'arqueologia medieval (Riu 1989), a Catalunya, la recerca específica sobre els assentaments rurals del període havia estat relativament escassa fins a la fi de l'últim segle, amb l'excepció d'algunes intervencions pioneres com les dels masos de la Creu de Pedra i Vilosiu o la de Vilaclara (Castillo 1965; Riu 1972; Bolòs 1991; Enrich, Enrich i Pedraza 1995). En qualsevol cas, no ha estat fins a dates ben recents que les explotacions agràries medievals han estat objecte d'estudis arqueològics sistemàtics, tot encetant un procés de renovació metodològica i conceptual en què, entre d'altres, el nostre grup de recerca ha contribuït molt activament mitjançant la realització de prospeccions i d'excavacions centrades en el període altmedieval (Martí 2006; Folch, Martí i Gibert 2009; Cantoni *et al.* 2014). Aquí hem procurat defugir els tòpics historiogràfics més comuns, tot contrastant les dades arqueològiques obtingudes a través de metodologies actuals amb l'anàlisi crítica de les fonts documentals i amb el recurs de la toponímia (Folch, Gibert i Martí 2010). Gràcies a això i als nombrosos registres aportats per l'arqueologia de gestió (per exemple, Roig 2009 i 2011), avui disposem d'un repertori de jaciments ampli i diversificat per tal de sintetitzar les principals transformacions que progressivament assoleixen les explotacions agropecuàries altmedievals a bona part de Catalunya, així com per poder contrastar aquests resultats particulars amb les propostes generades arreu.

Així, i com succeeix en altres àmbits geogràfics d'ençà de les invasions, a Catalunya també és cert que les explotacions rurals ràpidament se simplifiquen i que no resulta gens fàcil identificar jerarquies internes en els nous assentaments, especialment si els comparem amb els seus precedents romans. Ara centrarem l'anàlisi principalment en les comarques de Barcelona i de Girona, tot i que també emprarem algun altre referent pròxim. Són antics territoris que conformen un ampli sector de l'anomenada Catalunya Vella, caracteritzada històricament per una breu ocupació islàmica i per la precoç conquesta carolíngia, així com per l'itinerari polític particular que segueixen els comtats establerts aleshores. L'espai escollit també s'ha vist privilegiat, però, per la disponibilitat d'una notable documentació d'arxiu molt primerenca, així com per la intensa activitat arqueològica recent.

Els resultats són tangibles i permeten distingir dues grans fases històriques ben diferenciades de transformació del món rural durant els segles VI-XI, de gairebé tres segles cadascuna, grans etapes que serien incomprensibles si no disposéssim de l'herència rebuda de l'antiguitat. Durant tot aquest temps, el concepte llatí *villa* és del tot imprescindible, amb significats canviants que encaixen perfectament en les realitats formals, econòmiques i socials que manifesten les explotacions agràries d'aquells temps complexos.

Els precedents immediats: els segles IV-V

Durant els darrers anys han estat excavats i estudiats amb un cert detall un bon nombre de jaciments d'època romana tardana, hereus de l'època altimperial i que representen el sistema de dominis rurals corresponent al binomi *villa-fundus* de les fonts escrites, que comprèn tant un centre productiu i residencial com l'àmplia dotació de terres de què disposa (Leveau 1983; Carrié 2012). Estès sobre l'entramat viari principal, aquest és un sistema que prioritza l'assentament i l'explotació del territori d'acord amb una lògica productiva que cerca l'optimització dels recursos, tot aplicant patrons comuns i una distribució constant dels centres productors. Així, la ubicació preferent d'aquestes explotacions es localitza a les fèrtils planes al·luvials o als districtes litorals i cal interpretar-la, principalment, en relació amb els centres urbans dels quals depenen. És des d'aquestes ciutats que s'organitzen les estructures estatals, així com les xarxes comercials i de distribució de productes, en estreta relació amb els eixos viaris (Gurt 1999: 103-106).

Alguns treballs de síntesi recents sobre l'evolució general de les *villæ* mostren com aquests establiments presenten transformacions importants durant el baix imperi (Raynaud 2001; Chavarría 2006). Aleshores es detecta una fase d'una vitalitat relativa, amb un cert engrandiment i enriquiment dels seus sectors residencials, un procés que sovint s'acompanya d'una notable reducció del nombre de vil·les, fet que pot indicar una certa concentració de la propietat o de la possessió dels *fundi* al voltant d'un grup més reduït d'explotacions (Prevosti 2007: 74). En qualsevol cas, és a partir de mitjan segle V quan s'observa un procés genèric d'abandonament o de transformació radical d'uns assentaments que, amb ritmes i circumstàncies particulars en cada cas, culminarà en un escenari en el qual desapareix aquest model imperial d'ocupació i d'explotació del camp i en què s'extingeix l'Imperi mateix. És dins aquest marc general que cal enquadrar les últimes transformacions de les vil·les romanes i, sobre aquesta realitat, tenim diversos estudis de síntesi, referits especialment a les comarques de Girona i al Vallès.

En terres gironines disposem de diferents exemples excavats i estudiats en conjunt. Així, les excavacions dels jaciments dels Ametllers (Tossa de Mar), Pla de Palol (Platja d'Aro), Pla de l'Horta (Sarrià de Ter), la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós) i Vilauba (Camós) han documentat reformes considerables durant el baix imperi que suposen una nova estructuració dels edificis sovint al voltant de grans patis distribuïdors des d'on s'accedeix als espais residencials i productius. En l'àmbit residencial, puntualment es documenten nous conjunts termals, mentre que, pel que fa a la producció, proliferen noves premses, dipòsits, aljubs, magatzems de *dolia* i tallers metal·lúrgics, fins que la majoria dels establiments s'abandonen entre finals del segle V i l'inici del VI (Canal i Nolla 2007).

La situació no seria gaire distinta en els diferents casos vallesans, en què les darreres vil·les romanes es considera que són de dimensions petites o mitjanes, encara que disposin d'elements singulars com *balnea* o mausoleus, i que s'abandonen definitivament vers la segona meitat o la fi del segle V (Coll i Roig 2010). Menys coneguts en nombre, casos com el de la vil·la de Sant Amanç de Rajadell certifiquen l'extensió del model en terres interiors (Martín i Alemany 2002).

Amb pautes similars de distribució geogràfica, formalment tots aquests casos també representen models comuns d'assentament, en què destaca l'organització dels àmbits residencials

i productius al voltant d'un espai obert o pati distribuïdor. Totes són explotacions d'una certa consideració i cal suposar que estan adscrites a un *dominus* o *possessor*, que tant podia conduir-les directament com cedir-les a tercers per gestionar-les. En qualsevol cas i d'acord amb la legislació del període, en la composició social del grup resident sembla garantida la presència d'esclaus o de serfs de condició diversa, per la qual cosa es veu com a necessària la concurrència de diferents grups familiars per tal de dur a terme els treballs necessaris.

La seva orientació econòmica és diversificada, tot i que se centra principalment en la producció cerealícola, vinícola i ramadera. Així, les intervencions referides permeten constatar la presència habitual d'espais específics destinats al premsatge, instal·lacions que situen la producció de vi o d'oli entre les prioritats d'aquestes explotacions, també durant les seves darreres etapes. Aquesta tendència comuna es complementa amb els resultats recents d'alguns estudis bioarqueològics que documenten una agricultura representada per un policultiu de cereals, lleguminoses, vinya, olivera i arbres fruiters, així com per activitats de recol·lecció de fruits silvestres (Buxó 2005; Burjachs 2005). En qualsevol cas, són dades que mostren una distribució sectorial dels conreus, adaptada a les característiques edafològiques de l'entorn immediat de l'explotació, amb camps extensos de cereal i àrees de prat, hort o fruiters, així com altres terres arbrades i vinyals. D'altra banda, els estudis dedicats a les activitats ramaderes indiquen que els suids i els bovins són les espècies majoritàries, a més d'ovicaprins, aus i conills, aquests dos últims en proporcions molt petites dins del registre general (Colominas 2009).

Establiments de dimensions i capacitat productiva considerables, centres a la vegada d'extenses possessions, les darreres *villæ* romanes són difícils de caracteritzar en la seva magnitud precisa. Sotmeses aleshores a una notable pressió fiscal, les reformes detectades generalment durant el segle IV potencien tant els sectors residencials com els espais productius, transformacions que situen les *villæ* baiximperials com els principals centres productors fins que s'extingeixin durant els segles V-VI.

Les explotacions rurals durant els segles VI-VIII

Com acabem de veure, a les comarques de Girona i de Barcelona entre la segona meitat del segle V i l'inici del segle VI, hom constata l'abandonament definitiu de les darreres *villæ* romanes. Immediatament, aquestes explotacions són substituïdes per nous tipus d'assentaments rurals més simples que són hegemònics a partir d'aquí. Es tracta d'un fenomen que es repeteix i que s'observa d'una manera general en tot l'Occident mediterrani (Wickham 2005: 383-588), on s'hi sumen els darrers avenços obtinguts per la pràctica arqueològica en el cas peninsular (Quirós 2009b).

Un cop abandonades les zones residencials i productives de les *villæ* romanes, puntualment encara se'n documenta una certa ocupació residual per la presència de noves estructures a tocar dels edificis derruïts, mentre que d'altres vegades els nous assentaments són de nova creació, sense una relació directa amb precedents immediats. Així, les transformacions que coneix el poblament rural són evidents en un bon nombre de jaciments arqueològics d'època visigoda i fins ben entrat el segle VIII, amb registres de qualitat, dels quals n'exposem tot seguit diversos exemples, que comencen a oferir-nos-en un cert detall. Generalment,

aquests assentaments mostren zones d'habitació noves i reduïdes, amb fons de cabana o àmbits definits per sòcols de pedra i coberts amb materials peribles, així com estructures d'emmagatzematge (sitges), de producció (dipòsits, premses i forns) i necròpolis.

Entre aquests àmbits cal destacar l'exemple de Vilauba (Camós), localitzat immediatament al sud de la *villa* abandonada vers finals del segle v. Fins ara, les excavacions han permès documentar-hi un assentament dels segles vi-viii representat per un edifici de planta trapezoïdal, bastit amb murs de pedres lligades amb fang i articulat mitjançant un pati petit on se situen sis àmbits que conformen tres unitats domèstiques, cadascuna amb un fogar i amb cobertes vegetals (Castanyer, Tremoleda, Dehesa 2013). Encara caldria afegir-hi, sobre mateix de les ruïnes de la vil·la romana, una cabana delimitada per diversos forats de pal i una premsa (*torcularium*), estructures documentades temps enrere, quan s'interpretaven com els únics elements que perduraren en època visigoda (Castanyer i Tremoleda 1999: 149-161) i que avui cal relacionar amb l'espai residencial excavat recentment.

L'excavació de la plaça Major de Castellar del Vallès també ha reportat un altre exemple associat a un precedent de vil·la baiximperial, que correspon a un assentament integrat per cabanes i amb una cronologia situada entre els segles vi i viii. S'hi documenten gairebé seixanta sitges, quatre fons de cabana, tres forns de pa successius, un *lacus*, una àrea de premsa amb dos *lacus* més associats i una necròpolis amb vint-i-una tombes (Roig 2009).

Un altre jaciment amb precedent de vil·la romana abandonada al segle v és l'Aiguacuit (Terrassa), amb una reocupació que se situa entre els segles vi i viii i que evidencien principalment algunes sitges i diversos retalls, com ara tres espais subterranis de funció indeterminada i una cabana amb dos fogars. D'altra banda, també s'ha documentat un gran magatzem subterrani de planta rectangular amb dos àmbits diferenciats i un total de catorze sitges, en una de les quals es localitzen els cadàvers tirats de tres individus (Roig 2009).

Excavat en una intervenció preventiva com l'anterior, el cas de la Solana (Cubelles) correspon a un assentament representat per un conjunt de cent tres estructures i d'una cronologia similar. S'hi documenten sis grans retalls, dos dels quals s'interpreten com a àrees de forns de pa i la resta com a possibles espais d'habitatge, que corresponen a cabanes amb fogars. Així mateix, s'hi identificaren vuitanta-set sitges, en les quals es destaca la localització d'un total de deu individus abocats i d'una àrea de premsa, amb dues pedres entallades i un *lacus* associat, a més de tres dipòsits més dispersos pel perímetre oest de l'assentament. Finalment, també s'hi identifica un espai de necròpolis, format per una petita agrupació de cinc tombes que cal sumar a les aparegudes en un cementiri contigu a l'assentament parcialment excavat durant els anys setanta, quan s'intervingué sobre un conjunt de vint-i-tres sepultures (Barrasetas 2007).

També el jaciment dels Mallols (Cerdanyola del Vallès) presenta un total de 197 estructures amb una cronologia que s'ha situat entre els segles vi i viii. L'assentament consta de set grans retalls, algun en forma de cabana amb fogar, tres encaixos de *dolia*, un *lacus*, dues grans àrees productives amb forns de pa, onze cubetes i un conjunt de 139 sitges, en quatre de les quals es localitzaren vuit esquelets humans tirats a l'interior. També es va documentar part d'una necròpolis de quatre tombes en fossa simple formant un petit grup aïllat (Francès 2007).

L'exemple de Can Gambús (Sant Quirze del Vallès) correspon a un altre cas excavat en extensió i presenta una cronologia situada entre els segles vi i viii. El jaciment està format per diverses cabanes, forns, dos dipòsits (*lacus*), un camp de sitges amb 232 estructures, on es

recuperaren nou individus tirats a l'interior —alguns de localitzats dins d'un pou—, i dues zones de necròpolis amb un total de trenta-cinc enterraments convencionals (Roig 2009).

El cas del jaciment bagenc de Vilaclara (Castellfollit del Boix) tampoc no presenta cap precedent conegut de vil·la romana en la seva proximitat. S'hi identifiquen un àmbit destinat a habitatge, un altre amb un forn de pa i encara un de tercer amb una premsa vinària, a més d'altres habitacions amb sitges i diferents patis o corts davant dels edificis. Aquesta és una explotació que evidencia una agricultura centrada en el conreu del cereal i la vinya, a més de pràctiques pecuàries, datada durant els segles VII-VIII (Enrich, Enrich i Pedraza 1995).

Al Pla del Serrador (les Franqueses del Vallès), l'assentament comprèn un total de trentadues estructures d'una gran diversitat morfològica que hom data durant els segles VII-VIII. L'espai d'habitatge el constitueixen dos fons de cabana, amb restes d'activitats de combustió, que s'acompanyen d'una vintena de sitges, un conjunt d'una gran similitud amb el proper cas coetani del jaciment de Ca l'Estrada (Fortó, Martínez i Muñoz 2009).

Un altre cas es localitza al camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat), on s'ha excavat recentment un interessant jaciment del període. Les intervencions d'urgència hi han posat al descobert un assentament rural format per tres cabanes destinades a habitatge de forma més o menys ovalada, una de les quals presenta dues sitges al seu interior, mentre que una altra conté dos fogars i la darrera un forn. També s'hi documenta un espai de treball amb tres forats de pal i una cubeta de combustió, a més d'una zona d'emmagatzematge amb onze sitges, una de les quals amb les restes d'un infant en el seu rebliment (Grau, Freixa i Ibáñez 2012).

El jaciment del Serradar (Sant Pere Pescador), datat entre els segles VII i VIII, presenta un edifici dividit en quatre àmbits que correspon a l'espai d'habitatge, bastit amb un sòcol de pedres, aixecat amb terra i cobert amb materials peribles, que s'acompanya d'una necròpolis amb un conjunt de dotze sepulcres en caixa de lloses (Fuertes i Montalbán 2007).

Encara a les comarques gironines, un darrer cas a considerar és el jaciment de l'Aubert (la Vall d'en Bas), que el nostre equip ha excavat i gairebé exhaurit. Els treballs realitzats han permès documentar un petit assentament que en època visigoda presenta una seqüència d'ocupació en què identifiquem dues fases. La primera, que cal situar entre els segles VI i VII, està representada per un espai d'emmagatzematge format per quatre sitges i dos forats de *dolia*, a més d'un espai d'habitació que identifiquem amb un àmbit molt arrasat amb un fogar central. La fase següent, més ben conservada, es data als segles VII-VIII i correspon a un edifici de planta rectangular, dividit en dos àmbits, un dels quals amb un fogar central, bastit amb sòcols de pedres lligades amb fang, parets de terra i cobert amb materials peribles. El conjunt es completa amb un altre àmbit més petit, de planta quadrada, adossat a l'extrem occidental de l'edifici, segurament un espai d'emmagatzematge per la presència d'algunes vores de *dolium*, a més d'un camp de sitges amb deu estructures (Folch i Gibert 2014).

Finalment, i encara que la seva excavació es troba en curs, també hi podríem afegir el cas bagenc de les Feixes de Monistrol (Gaià), un assentament que es remunta vers la fi del segle V. Aquí la plena ocupació dels segles VI-VII es tradueix en un recinte clos per un mur que integra diverses dependències i un espai obert, amb una àrea de cementiri pròxima, un conjunt que recorda poderosament el cas gironí de Vilauba (Folch, Gibert i Martí 2015).

Tot indica que és amb aquest nou model d'assentament com s'inicia el procés de reestructuració del poblament rural a la Catalunya Vella entre els segles VI i VIII, més enllà dels paràme-

tres que fins aquí havien definit les tipologies imperials, uns canvis que ens permeten plantejar certes consideracions de caràcter general. D'una banda, i en relació amb la seva disposició geogràfica, observem la persistència i, a la vegada, la dispersió de noves explotacions de dimensions més modestes en l'àmbit dels assentaments precedents. Sovint situades molt a prop de les ruïnes d'una *villa* romana, les noves explotacions presenten estructures més precàries que aquelles, tot i que disposen d'habitatges, d'instal·lacions de transformació o d'emmagatzematge i de necròpolis. Molt similars a nivell formal, paral·lelament nous assentaments sense precedents directes suposen la posada en valor d'espais agrícoles que fins aleshores hom podia considerar erms o perifèrics, tot encetant un procés colonitzador heterogeni i de llarga durada que es perllongarà durant tota l'alta edat mitjana (Folch, Gibert i Martí 2009). Aquestes primeres explotacions medievals presenten, però, característiques específiques que permeten distingir-les clarament tant dels precedents com dels seus epígons.

La pròpia forma dels assentaments evidencia la planificació de les explotacions i l'organització dels edificis. Així, diversos exemples presenten murs perimetrals que delimiten o clouen l'establiment i que contenen els espais d'habitatge, distribuïts o associats a un pati obert, com s'observa a Vilauba, Vilaclara i les Feixes de Monistrol. Sovint les estructures de producció i d'emmagatzematge són independents, encara que es trobin a tocar dels àmbits o de les cabanes destinades a habitatge.

Els espais domèstics habitualment són construïts amb materials peribles, amb una arquitectura que combina l'ús de pedra, terra i fusta o que reprodueix dos tipus bàsics d'estructures. D'una banda, hom pot bastir cabanes de planta circular, el·líptica o més angulosa, excavades parcialment en el subsòl i on sovint es localitzen forats de pal a l'interior o en el seu perímetre, tot constituint els puntals d'una estructura simple de sosteniment de la coberta. D'altra banda, també hom pot construir petits edificis quadrangulars dividits en diferents àmbits, bastits amb sòcols de pedra i murs de terra, coberts també amb materials peribles. A l'interior d'aquests habitatges es documenten diverses estructures de caire domèstic, sobretot fogars i forns, encara que en alguns casos també s'hi troben sitges. Igualment, la presència comuna de molins rotatoris manuals testimonia l'obtenció de farina entre les activitats domèstiques més habituals.

Es trobin annexos o en la proximitat dels edificis, també cal ressenyar la presència habitual d'espais específics destinats a l'emmagatzematge, bé sigui en àmbits amb *dolia*, que progressivament es rarifiquen, o més freqüentment en camps de sitges on guardar els cereals, sitjars que oscil·len entre més d'un centenar d'estructures i només unes poques cavitats. També és habitual l'existència de necròpolis, bé siguin immediates o bé es trobin a una certa distància, amb enterraments convencionals en tombes de caixa de lloses o de fosses simples i encara algunes amb *tegulæ* en les fases més antigues.

Així mateix, i encara que no siguin presents en totes les explotacions, els sectors dedicats a les tasques productives es poden reduir a dos tipus bàsics d'espais característics. D'una banda, hom localitza zones amb forns de pa, que sovint són semisubterranis i excavats a l'interior de grans retalls, o bé són construïts amb terra pastada en altres àmbits de treball i sobre un sòcol de pedres, uns forns que habitualment se situen a les parets dels retalls o a les cantonades dels murs. D'altra banda, també es documenta sovint la presència d'espais de premsatge, distribuïts en diferents àmbits on es localitzen els diversos elements de la premsa (*torcularium*) —habitualment de palanca, contrapès i cargol— o el dipòsit (*lacus*). En qualsevol cas,

cal considerar que es tracta d'estructures vinculades a la vinificació, atesa l'absència d'elements de mòlta o els resultats de les anàlisis realitzades en alguns jaciments (Terrats 2005: 220-221; Inserra *et al.* en premsa). Així, hom constata el manteniment de les premses de biga i cargol, uns enginys que són propis de la tradició romana o mediterrània, que multipliquen la pressió exercida i que requereixen una certa inversió de treball (Peña 2010: 42-48). Tot i presentar dimensions més petites que els precedents baiximperials, aquesta és una opció que maximitza el rendiment del premsat i que pretén obtenir una major quantitat de producte. De fet, el seu ús sovint es relaciona amb una producció orientada més enllà de l'autoconsum de l'explotació (Lewit 2012). Finalment, tampoc no resulta estranya la detecció de sectors destinats a tasques de ferreria, situats a una certa distància dels habitatges.

Al seu torn, els estudis bioarqueològics fets en alguns d'aquests jaciments d'època visigoda, tot i que encara són escassos, mostren un policultiu de cereals, blats i ordis majoritàriament, lleguminoses, vinya, olivera i arbres fruiters, així com activitats de recol·lecció de fruits silvestres (Fortó, Martínez i Muñoz 2009). Així mateix, i en relació amb la gestió del recursos animals, els ovicaprins ara són l'espècie majoritària, dels quals s'aprofitaven la carn i els productes secundaris, com són la llet i la llana, seguida pels suids i els bòvids en proporcions similars, a més d'aus i conills (Castanyer i Tremoleda 2005; Terrats 2009; Saña i Novella 2010).

La diversitat productiva que mostren els registres sembla garantir un aprovisionament divers que faria menys vulnerables les explotacions a les contingències, com també s'observa al País Basc (Quirós 2009a: 398), alhora que generaria prou excedents destinats a la satisfacció de censos i també als intercanvis. Més enllà de la morfologia general que presenten els assentaments, la recerca actual intenta aprofundir també en la comprensió de les seves relacions socials i econòmiques específiques, tot interpretant les diferències que presenten (Vigil-Escalera 2009). Són esforços que compartim (Martí 2013; Folch en premsa; Gibert en premsa) i en què resulten del major interès la toponímia o els referents que utilitzen les fonts escrites de l'època, que habitualment reporten denominacions com *villa*, *villula*, *locus*, *casa* o *domus* referides a l'àmbit rural (Martínez 2006). Evidentment, aquests són conceptes genèrics procedents d'un pòsit lingüístic que depassa àmpliament el nostre marc d'aplicació, tot i que són vàlids en el context català. En tot cas, són denominacions que detallen una certa jerarquia entre assentaments i que també es poden reflectir en l'àmbit arqueològic.

Així s'observa inequívocament amb el concepte *villa*, l'aplicació del qual persisteix i encara es generalitza durant els primers segles medievals a la Catalunya Vella, on en tenim exemples excavats com Vilauba i Vilaclara. Aquestes primeres *villæ* medievals són explotacions d'una certa entitat relativa i disposen de premses o d'un gran nombre de sitges, com també s'observa en altres casos com Can Gambús-1, la Solana, els Mallols i probablement l'Aiguacuit, entre d'altres. Dotades de termes propis assignats en la documentació ulterior («in termino villa»), aquestes vil·les podrien ser hereves directes del sistema fundiari imperial, però també poden representar entitats territorials de nova creació guanyades als erms. Ara, però, la vil·la no incorpora la residència del *dominus*, com podia fer-ho abans, tot i que cal no negligir les atribucions dominicals que pot haver exercit.

En qualsevol cas, sembla lògic pensar que la seva gestió s'atribuïa a la figura del *villicus*, ben documentada a les fonts romanes (Veyne 1981) i que s'identifica a les lleis visigodes com la d'un intendent dels predis reials, amb caràcter públic i local (Martín 2003: 159-160; Canal *et*

al. 2006: 32-33). Això no exclou, però, que aquesta funció també es pugui aplicar a la gestió dels dominis privats, tot i que no es pugui determinar la seva condició personal ni s'aconsegueixi precisar la seva relació jurídica amb les terres que explota. De fet, tampoc no són del tot clares les relacions socials que mantenen els habitants de l'assentament, on l'intendent també es pot identificar amb un patriarca o *pater familiæ* d'un grup reduït. D'altra banda, no resulta estranya la presència d'esclaus en aquestes vil·les, com semblen evidenciar els nombrosos individus apareguts en tota mena d'abocadors (Roig i Coll 2011).

De fet, els primers estudis paleoantropològics practicats mostren com aquests cadàvers llençats en sitges, pous o fosses presenten, en conjunt, una menor esperança de vida que els enterrats en tombes convencionals, així com majors carències de nutrició i incidències patològiques (Ruiz, Villar i Subirà 2007). Igualment, entre els primers s'observen símptomes relacionats amb la pràctica d'activitats que requereixen esforços més grans i que, generalment, no s'identifiquen entre els segons. Aquestes persones discriminades corresponen a individus d'ambdós sexes i de totes les edats en un mateix assentament, una situació que demostra que ens trobem davant de dos grups residents diferenciats, que es perceben com a fortament endogàmics i aïllats entre ells.

Avui hom podria relacionar uns trenta jaciments on es donen aquestes condicions socials diferenciades, que abasten del segle V al VIII i que arriben a superar la desena d'individus, tot i que habitualment proporcionen pocs enterraments d'aquesta mena. Corresponen a explotacions localitzades principalment a les comarques de l'entorn de Barcelona i especialment al Vallès, tot i que tampoc no són estranyes les notícies arqueològiques semblants en terres de Girona o de Tarragona, especialment a les comarques litorals. Encara que no totes aquestes troballes macabres responguin a situacions idèntiques, considerem fora de dubte que la segregació generalitzada que avui es comprova i que persisteix durant generacions obeeix a certes formes de preservació de l'esclavatge, que aquí s'aplica sobre un col·lectiu reduït al servei del grup familiar que gestiona l'explotació. Són descobertes que exemplifiquen la supervivència puntual dels esclaus en les activitats productives, un aspecte que anteriorment la historiografia havia destacat a partir de les fonts escrites (Salrach 1997: 13-14).

A més d'aquestes vil·les caracteritzades per grans premses i sitjars i que també poden tenir esclaus, caldria enquadrar altres jaciments excavats en una segona categoria d'assentaments de menor entitat. Dels exemples coneguts, situem en aquest grup jaciments com el Pla del Serrador, el Serradar i l'Aubert, assentaments més petits que evidencien una única construcció, casa o cabana, sense premses i amb sitjars reduïts, on tampoc no es documenten forns de pa.

Aquestes explotacions d'entitat familiar reduïda es poden assimilar a la situació jurídica de les tinences i representar un model de gestió que es remuntés al baix imperi, als temps del colonat (Durliat 1990: 84-95). Com aquella, la legislació ulterior tampoc no renuncia a considerar els camperols com a serfs d'una manera genèrica, tot i que individualment posseeixin un estatut personal específic, bé sigui el d'*ingenuus*, *libertus*, *manumissus*, *operarius*, *colonus*, *mancipium* o *servus* (King 1981: 183-214; Thompson 1990: 304-313). En qualsevol cas, sembla clar que en aquests petits assentaments la gestió directa de l'explotació correspon als camperols residents, com s'ha suggerit recentment d'una manera més general (Wickham 2005). Caldria, però, aprofundir en les relacions que aquestes explotacions mantenen amb altres assentaments de rang superior, amb els *domini* o amb l'Estat i, molt especialment, en

l'àmbit dels censos i dels serveis de treball a què podrien estar sotmeses. Malgrat tot, considerem que les càrregues fixes i individuals eren aleshores la principal fórmula de taxació, tot segons la situació específica de cada explotació i de la persona.

Tampoc no cal perdre de vista, però, la dimensió diacrònica d'un procés de llarga durada que hauria renovat l'espai agrari durant gairebé tres segles. Aquí entenem que el punt de partida és l'ordenament territorial antic, sobre el qual les vil·les d'època germànica constituïen el nucli d'incipients reserves senyorials, mentre proliferaven les cases i cabanes aïllades que hom podia considerar simples tinences. Així pensem que es configura un primer règim dominical molt inestable (Folch, Gibert i Martí 2010), sotmès a la casuística política d'aquells temps i als poders que hi participen, que ara també canvien de perfil, bé siguin aristòcrates, guerrers o eclesiàstics. També hi intervindria la pròpia dinàmica dels assentaments, on emergeixen noves vil·les que defugen el model econòmic i social que el treball d'esclaus representava.

Cal finalment remarcar que aquest panorama agrari perdura fins més enllà de la conquesta islàmica, atès que s'observa la continuïtat d'aquests assentaments durant les primeres dècades del segle VIII, tot confirmant una certa permanència de l'ordre precedent. Fins i tot algunes d'aquestes explotacions passaran a integrar el patrimoni inicial de l'Estat islàmic, que teòricament només representa una cinquena part de les terres i que es correspon amb els palaus rurals, com són els casos del *Palacio Fracto* de l'Aiguacuit o el de Pla de Palol, entre els jaciments citats (Pastor i Ballestín 2013). Això no obstant, a curt o llarg termini aquestes mateixes explotacions agrícoles s'abandonen o canvien de fesomia, amb la qual cosa s'extingeixen les velles pràctiques socials i econòmiques en qüestió d'unes poques generacions, a redós de l'itinerari polític que segueix l'Estat islàmic en procés de formació. En zona musulmana i en un context de relacions polítiques complexes o d'una gran mobilitat social, serà durant el segle IX que l'Estat islàmic reformarà definitivament la seva estructura fundacional i que s'accelerarà el procés d'islamització de la població autòctona, mentre s'ensorrava l'episcopat hispànic. A la Catalunya Vella, succeeix justament al contrari i la conquesta carolíngia sotmet i reestructura immediatament l'Església, mentre s'emprèn la cristianització rural.

Les explotacions agràries dels segles IX-XI a la Catalunya Vella

D'ençà d'un moment imprecís que pensem situar ben avançat el segle VIII, hom constata l'abandonament o la transformació generalitzada de les explotacions rurals tradicionals, amb els seus components recurrents. En l'àmbit carolingi, això es tradueix en diferents canvis morfològics i institucionals registrats en els assentaments de la Catalunya Vella i en les relacions socials i econòmiques que s'implantaran d'una manera progressiva i sistemàtica. Contràriament al que succeïa amb els períodes anteriors i malgrat que durant els darrers anys les dades disponibles han augmentat considerablement, avui encara no es disposa de gaire jaciments rurals excavats en extensió que il·lustrin el llarg període de canvis que suposen els segles IX-XI, si no és en l'àmbit de les noves fortificacions o dels entorns eclesiàstics. Ara tenim, però, el suport d'una documentació d'arxiu generosa i que, finalment, pot aportar notícies concretes sobre les explotacions rurals que ens interessen. Tot seguit n'exposarem alguns dels casos més destacats que ens permeten contrastar puntualment els diversos registres de què disposem.

Començant per les comarques gironines, el jaciment de la Casa de la reina Sibil·la (Fortià) aporta una àrea residencial formada per un fons de cabana de planta ovalada i setze sitges, que hom data durant els segles IX-X (Rosillo 2012).

Un altre exemple és l'Hort d'en Bach (Maçanet de la Selva), on s'han excavat les restes d'un petit assentament dels segles X-XI que reocupa part d'una *villa* romana abandonada al segle VI. El constitueixen diversos murs bastits amb pedres lligades amb fang que conformaven dos àmbits, un dipòsit circular folrat amb còdols i diverses sitges (Llinàs *et al.* 2000: 149-154).

Al jaciment de l'Aubert (la Vall d'en Bas) també es documenten distintes estructures dels segles IX-X que suposen la renovació de l'establiment anterior, ara integrat per un conjunt de tres cabanes en què en destaca una que interpretem com a espai d'habitatge, d'altra banda la millor conservada atès l'estat d'afectació d'aquest sector del jaciment. Aquesta cabana es presenta com un gran retall de forma més o menys ovalada de deu metres de llargada a l'interior del qual es documenta un grup de quatre forats de pal localitzats a la part central que ajudaven a sostenir la coberta. Quatre retalls més de forma circular i semicircular que ressegueixen el perímetre interior de la cabana possiblement corresponen a encaixos de mobiliari de fusta, i encara s'hi troben dues estructures de combustió, que interpretem com un fogar i un possible forn mal conservat. Completa aquest espai d'habitació una altra cabana molt mal conservada de forma ovalada i una zona d'emmagatzematge formada per un conjunt de cinc sitges (Folch i Gibert 2014).

També al jaciment de Can Castell (Vidreres) es va documentar un assentament dels segles XI-XIII format per una edificació de planta rectangular bastida amb pedres lligades amb fang i coberta perible, associada a quatre sitges (Frigola i Roncero 2010).

Finalment, el darrer exemple que ara considerem a les comarques gironines és la casa de l'Era de la Llaca (Santa Cristina d'Aro), on s'ha excavat un edifici dels segles XI-XIII bastit amb pedres lligades amb fang i coberta perible, de planta rectangular, dividit en tres àmbits i associat a cinc sitges (Augé 2014).

Tot i que fora de l'àmbit d'estudi estricte d'aquest article, mereix una menció especial el jaciment rossellonès conegut com a Camp del Rei (Baixàs), on es va excavar un assentament format per un espai d'habitatge bastit amb pedres lligades amb fang i coberta perible, dividit en diversos àmbits i amb un camp de sitges format per gairebé seixanta estructures datat durant els segles IX-X (Passarius, Donat i Catafau 2008).

En l'àmbit de la vall del Llobregat, al vilar de Montclús (Santa Maria de Merlès) s'ha excavat un edifici destinat a habitatge i una petita construcció annexa, que era el lloc de cuina o de transformació de productes. Ambdós edificis són construïts amb un sòcol de pedres lligades amb fang, aixecats amb terra i coberts amb materials peribles, estructures que hom completa amb forats de pal de tancament i que també defineixen un petit clos perimetral, datats en conjunt durant els segles IX-XI (Folch i Martí 2007).

Poc més al sud destaca de nou el jaciment de Monistrol de Gaià, on, per sobre dels nivells d'abandonament del recinte d'època visigoda i reaprofitant, de fet, un dels àmbits previs, es crea, vers la primera meitat del segle X o poc abans, un establiment format per diversos ambients i especialitzat en el treball del ferro si atenem a la presència d'un nombre important de cubetes de combustió i de restes d'escòries i rebutjos (Folch, Gibert i Martí 2015). Abandonat com a molt tard a l'inici del segle XII, la seva evolució és complexa, i s'hi succeeixen i amortitzen diversos àmbits i espais oberts.

Encara a la Catalunya Central, el jaciment del Collet de les Caixes (Navàs) mostra un assentament format per un habitatge de planta rectangular, adossat a una balma, que s'ha datat als segles XI-XII. Està dividit en tres àmbits bastits amb sòcols de pedres lligades amb fang, aixecats amb terra i amb coberta perible, el primer dels quals correspon a un espai de ferreria (Folch i Gibert 2011) .

Ja en l'entorn barceloní, el jaciment de Can Gambús-2 (Sant Quirze del Vallès) es presenta com un petit habitatge bastit amb murs de pedres lligades amb fang, amb un conjunt de sitges associades i un forn de ceràmica, un conjunt que es data entre els segles X i XI (Artigues, Bravo i Hinojo 2006).

Més enllà d'aquest cas, i prescindint d'alguns establiments principals amb església, la traça arqueològica relativa als assentaments rurals d'aquests segles a l'àrea vallesana es limita a la detecció de grups de sitges habitualment reduïts, únic testimoni conservat fruit de la continuada activitat agrícola desenvolupada sobre les zones més planeres o aturonades (Roig 2009). Aquestes troballes, de fet, coincideixen en bona mesura amb les informacions proporcionades pels jaciments més ben conservats que hem recollit més amunt, on la reducció i la simplificació estructural dels assentaments són una pauta.

També els estudis carpològics i arqueozoològics referits a cronologies dels segles IX-XI són més escassos en relació amb el període anterior, tot i que testimonien d'una manera general el policultiu de cereals, vinya, olivera i arbrers fruiters, així com una gestió dels recursos ramaders representada per ovicaprins, porcs, bous, aus i algunes espècies salvatges (Fortó, Martínez i Muñoz 2009; Saña i Novella 2010).

Dins del desordre aparent que representa el conjunt reportat, advertim certs canvis tangibles en tot el seguit d'exemples que acabem de relacionar. D'una banda, s'observa, com apuntàvem, una simplificació notable i generalitzada de les explotacions, atesa la desaparició de les instal·lacions de premses vinàries o dels grans forns de pa, així com la minva del nombre de sitges. D'altra banda, també s'evidencia la reducció habitual del grup resident a la mínima expressió que un únic grup familiar representa, alhora que desapareixen les velles pràctiques esclavistes i funeràries, suplantades finalment pels contextos cristians dels cementiris eclesiàstics. Tot i això, pensem que cal entendre aquesta simplificació o reducció de les explotacions en termes d'una major complexitat de les estructures de poblament local, que ara s'insereixen en patrons arquetípics com els que detalla la documentació escrita.

Així, i dins el marc de les directrius carolíngies o comtals, la documentació dels segles IX-X revela que el concepte de *villa* encara era fonamental aleshores, així com la vall podia ser-ho en àrees de muntanya, tot constituint una institució viva i canviant fins que durant els segles X-XI la substitueixen definitivament les parròquies i els castells en l'àmbit jurisdiccional. Aquí la vil·la s'identifica clarament com a centre d'un terme tradicional ben delimitat (*terminus*), referida també a un lloc preferent on radiquen les coromines, camps extensos que poden suposar veritables reserves dominicals (*condamina dominica*), de titularitat senyorial i habitualment explotades mitjançant serfs o tinents, tot i que algunes es puguin arribar a fraccionar en diverses propietats. Formalment, però, aquestes darreres vil·les rurals han abandonat la funció de centres productors principals que presentaven en èpoques precedents i ara es redueixen a uns pocs espais d'habitatge, amb corts i un camp de sitges, tot ocupant emplaçaments que aviat es dotaran d'esglésies. En qualsevol cas, no hi ha dubte que les vil·les d'època carolíngia

i comtal constitueixen el ressort fonamental d'on l'Estat i els senyors obtenen censos o serveis, essent també l'escenari on es desenvolupaven les solidaritats locals o veïnals (Salrach 1998).

De fet, durant els segles IX-X també assistim a la consolidació de la propietat pagesa (*proprietas*), notablement testimoniada per la documentació local que genera la definitiva difusió de l'Església i dels eclesiàstics en l'àmbit rural. Bé podria ser fins i tot que l'accés a la propietat de la terra constituís aleshores el principal vehicle d'emancipació, personal o col·lectiva. Així ho proven els abandonaments i les transformacions observades, que amplificaren el procés secular d'extensió de les rompudes i de proliferació d'unes explotacions que ara tendeixen a disgregar-se en unitats familiars, tot i que això no comporta la desaparició dels senyors ni dels recursos dominicals (Martí 2013). És una situació que allunyava bona part dels pagesos de la precarietat de les tinences, malgrat que es tendeixi a limitar l'alienació de terres a tercers, tot impedint la concurrència dominical sobre un mateix lloc. De fet, el nexe de subordinació dels pagesos als senyors encara es pot considerar en ple segle X un recurs fundiari tradicional, en el context dels règims beneficiari (*beneficium*) i alodial (*alodium*) que successivament regulen les atribucions dominicals (Martí 1997). És una punció que aleshores comportava determinats censos fixos així com el cens de la tasca o l'agrer, equivalent a una onzena part de les collites de cereal o a un cinquè del vi, a més de certes prestacions que no semblen superar una setmana anual de treball.

D'altra banda, habitualment el terme d'una d'aquestes vil·les també comprèn diferents vilars (*villares*), àmbits geogràfics específics que integren diverses cases amb les seves dependències, tot i que sovint s'identifiquin amb el nom d'un individu o no posseeixin significació jurídica concreta. En constitueix un bon exemple el cas de l'explotació d'època carolíngia descoberta a l'Aubert, un establiment que, atesa l'extensió precisa de l'alou que una mare venia a son fill per cent sous l'any 894, formava part aleshores del vilar del Terrús («villare que vocant Terrucio»), que se situa al seu torn a la Vall d'en Bas, al lloc de Sant Esteve (Sobrequés, Riera i Rovira 2003: doc. 88).També hem pogut excavar un edifici aïllat del vilar de Montclús que es troba en l'entorn immediat d'altres tres jaciments potencials on advertíem materials d'aquest període, un vilar que l'any 893 s'atribueix a la parròquia de Santa Maria de Merlès (Ordeig 1993-2001: doc. 16). Tot i les similituds històriques, cal observar, però, que aquestes dues cases excavades difereixen molt quant als recursos de què disposen, tant agrícoles com pecuaris, atesa l'absència de sitges i l'escassa fauna recuperada en el segon cas.

Són exemples que il·lustren l'extensió i la complexitat que ha assolit el poblament dispers vers la fi del segle IX, en iniciar-se l'itinerari polític autònom que els comtes hereditaris encapçalen, tot deixant de banda la configuració que pugui haver assumit el centre de la vil·la, sigui de caire civil o eclesiàstic. L'arqueologia confirma, així, que el paisatge més habitual d'aquesta època és el d'un hàbitat rural difús, format per múltiples explotacions de dimensions reduïdes i característiques familiars que, al seu torn, s'integren en organismes complexos mitjançant subordinacions i interdependències específiques. Així ho prova l'especialització d'algunes explotacions que assumeixen els treballs de ferreria o de producció ceràmica, com s'observa en els casos de les Feixes de Monistrol, Camp del Rei, Collet de les Caixes, Can Gambús-2 i Cal Ticó (Cantoni *et al.* 2014). Són tallers que habitualment es localitzen a la rodalia del centre d'una vil·la o església i més rarament en contrades secundàries, amb àrees de residència que són similars a les de la resta d'explotacions.

Fa de mal trobar mots actuals prou adients per a definir les distintes fórmules de cases rurals referides als documents d'aquests temps, tot i que algunes construccions preludien les formes dels masos que aviat les substitueixen. Certament, la noció del mas designa les explotacions familiars individuades i és un mot que comprèn tant l'habitatge com els camps, les pastures o els boscos de què disposa (Bolòs 1991). D'origen franc, el concepte mas (*mansus*) només es documenta tímidament d'ençà de l'inici de l'etapa comtal i no és fins ben avançat el segle XI que es generalitza, un cop instaurades les parròquies i els castells, així com els usos feudals. Són institucions que al capdavall suplanten definitivament el marc jurisdiccional que les vil·les havien representat en l'àmbit rural. En mans de senyors, residents o més llunyans, les parròquies i els castells són també responsables del nou model d'explotació estandarditzada que els masos medievals i les seves servituds representen.

Conclusions

No hi ha dubte que la intensa activitat arqueològica desenvolupada a Catalunya o al conjunt de l'Estat espanyol durant els darrers anys constitueix un notable salt qualitatiu i quantitatiu per a la recerca històrica, tot ampliant notablement el coneixement científic que teníem dels primers temps medievals. Malgrat les diverses condicions, això ha estat possible principalment gràcies a l'aplicació de mètodes adequats i a l'obtenció de registres materials precisos, amb datacions radiocarbòniques i anàlisis bioarqueològiques. Són nous registres fiables que se sumen a les poques dades que fins ara posseíem sobre l'espai rural durant els inicis de l'edat mitjana, uns temps de foscor en trobar-se en la penombra que imposava la carència d'informació contrastada.

Gràcies als nous registres, hem volgut sintetitzar les característiques morfològiques, econòmiques i socials dels assentaments rurals d'aquest llarg període, tot agrupant els jaciments disponibles en dues grans fases o processos seculars que, al seu torn, entronquen amb els seus precedents o successors. En aquesta periodització, les principals efemèrides polítiques només es perceben a llarg termini i les cronologies les proporcionen els mateixos jaciments arqueològics.

És obvi que les vil·les del baix imperi són el punt de partida, com a principals centres productors que són i unitats d'adscripció de terres o persones en l'àmbit territorial, fins que els seus sòlids edificis s'ensorrin ben avançat el segle V o poc després. Noves explotacions les reemplacen simultàniament, amb un notable empobriment de les cases i dels edificis, que passen a ser simples cabanes amb diverses solucions constructives, on les estructures de terra i fusta constitueixen els recursos principals. Malgrat tot, entre els primers assentaments medievals dels segles VI-VIII, podem distingir netament dos tipus bàsics d'explotacions que encara perduren més enllà de la conquesta islàmica. Hereu de les darreres vil·les romanes, tot i que a menor escala, un d'aquests tipus es caracteritza per l'existència de certs trets singulars, com són la presència de premses o cellers i de sitjars extensos, on la producció depassa àmpliament les previsions de consum dels seus habitants. Un segon tipus bàsic d'explotació el constitueixen altres establiments de dimensions més reduïdes, d'entitat estrictament familiar i amb una producció molt més limitada. Per tal d'entendre com s'articulen uns assentaments i els

altres, pensem que ens trobem davant d'un sistema dominical incipient, en què els primers serien les *villæ*, *domus* o *casæ* de les fonts escrites i els segons constituirien les tinences. També entenem, però, que en l'àmbit jurídic es poden donar múltiples situacions i que no es pot precisar el grau de dependència existent entre unes explotacions i les altres. Seríem, en qualsevol cas, davant d'un procés dinàmic i durador, que a cada generació introduïa nous establiments al sistema.

L'equació es complica encara més amb els indicis que proven el manteniment secular de l'esclavatge en un bon nombre d'assentaments del primer tipus, amb nombrosos individus llençats en runams, de qualsevol sexe o edat i d'una manera persistent. També cal advertir, però, que es tracta d'una hipòtesi recent i que el fenomen presenta una concentració anòmala en determinades zones de Catalunya, o que, fins i tot, és excepcional a l'Occident europeu, on només en coneixem casos puntuals. És lògic, en conseqüència, que aquesta interpretació es qüestioni des d'altres àmbits de l'arqueologia peninsular, especialment si es confonen les nocions d'esclau i de serf que indistintament pot representar el terme *servus* a la documentació, o també si es defensen comunitats pageses precoces com l'única opció possible (Gutiérrez 2013; Vigil-Escalera 2013). Això no obstant, són múltiples els casos que proven una profunda divisió entre la població camperola i que concorden amb les precisions de les fonts jurídiques d'aquest temps.

El de l'esclavatge és un aspecte que caldrà aprofundir, tot i que també s'ha de dimensionar i situar en el seu context geogràfic i polític precís, el que representen les planes litorals i prelitorals periurbanes d'aquest extrem de la Tarraconensis. Observem també que es tracta justament d'uns territoris rics i ben poblats contigus a la Narbonensis, que al seu torn constitueix la principal frontera del regne visigòtic amb el merovingi i que és on radica una facció fonamental de l'exèrcit. Tots dos àmbits provincials constitueixen sovint un únic bloc que intervé o que s'oposa a les eleccions reials toledanes, com també succeí durant el preàmbul i la consecució de la conquesta islàmica (Martí 2011). La situació de l'època visigoda torna a reproduir-se durant l'emirat dependent de Damasc, quan aquests territoris esdevenen punta de llança principal de l'expansió islàmica i són objecte d'una atenció especial per part dels governadors. Bé que ho prova l'extensa dimensió que aquí adquireix el patrimoni públic d'aquest primer Estat islàmic, sota la fórmula de les propietats fiscals que els palaus rurals representen, així com ho confirma la construcció del monumental dispositiu de torres de vigilància que els fars emirals suposen (Pastor i Ballestín 2013; Martí 2008). No ha de sorprendre, per tant, que aquelles explotacions i el seu sistema de relacions manifestin una certa continuïtat durant els primers temps d'al-Àndalus, que trobà entre les solucions de l'Estat antic els seus principals referents. També és cert, però, que durant la segona meitat del segle VIII la situació esdevé inestable i que aleshores s'enceta l'extinció del vell ordre, com un preludi dels canvis polítics profunds que s'aproximaven.

D'ara endavant també es renoven els assentaments i el model antic d'explotació n'és víctima, fins a desaparèixer, quan l'emplaçament de la vil·la deixa de ser el notable centre productor que fins aleshores havia representat per passar a regular les comunitats locals i la percepció de recursos. En contextos carolingis o comtals, això es tradueix en la implantació d'esglésies als centres rurals, mentre que es manté la titularitat dominical consuetudinària sobre extenses coromines. Simultàniament, però, també s'aferma la propietat pagesa i ara són majoria

les explotacions familiars de dimensions reduïdes, molt similars morfològicament al model més petit que distingíem durant els segles VI-VIII.

En la documentació escrita dels segles IX-X, les vil·les i els vilars constitueixen l'estructura referencial d'unes explotacions familiars que, en l'àmbit arqueològic, manifesten notables diferències de capacitat productiva entre elles. Ara, com abans, tampoc no es troben residències aristocràtiques o senyorials en les explotacions, mentre que l'establiment de parròquies i castells suposa un nou desenvolupament del marc referencial del *dominium* d'ençà de la fi del segle IX. Unes institucions i les altres comporten noves càrregues que es pretenen universals, com el que l'impost de la dècima religiosa representa i que constituirà la dotació principal dels feus al segle XI. En suplantar finalment la vil·la, la nova superestructura feudal no només s'hi afegeix, sinó que també canvià les consuetuds, tot assolint un ple control sobre el procés de creació d'establiments. Havia arribat l'hora del model estandarditzat que els masos suposen, habitats per famílies nuclears i gravats amb múltiples càrregues, que fa prevaler incrementar el nombre d'unitats d'explotació per sobre d'altres objectius.

Tot i el caràcter d'aproximació general que cal concedir-li, la síntesi precedent evidencia que les explotacions rurals dels primers segles medievals posseeixen trets específics a Catalunya, que distingeixen aquest cas en l'espai peninsular i europeu durant el període. Són especificitats, però, que difícilment encaixen entre les hipòtesis o conclusions que plantegen altres aportacions peninsulars recents i que han encetat un cert debat que no pot deixar-nos indiferents.

Malgrat la qualitat que ara assoleixen els estudis, la denúncia més rellevant que cal fer és que habitualment no se situen els assentaments rurals en el seu context històric específic, tot adoptant terminologies ambigües o anacròniques per tal d'interpretar els jaciments. Aquí, l'absència de residències dominicals ben definides sovint s'entén com l'hegemonia d'un ordre pagès indefinit, en absència de senyors i sense diferències socials a remarcar. Per tal de millorar la perspectiva analítica, hi ha qui proposa aplicar els conceptes d'escala i canvi d'escala, nocions que evidentment són familiars als arqueòlegs i no tant als documentalistes (Escalona i Reynolds 2011). És més difícil de pal·liar, però, la visió simplista sobre el món pagès que tan sovint domina l'observador contemporani, tot dissociant la pagesia de la resta d'estaments.

Probablement Wickham té raó quan planteja que els pagesos hi sortiren guanyant, amb la crisi definitiva de l'Estat romà i de les aristocràcies associades, com ha defensat sempre, atès que els regnes successors no aconseguiren emular-les. Bé que ho provaria la immediata simplificació de les explotacions agrícoles i el procés secular d'atomització de la població rural que denota el registre arqueològic a la Catalunya oriental, com acabem de veure. Això no implica, però, la desaparició dels senyors de la terra durant el període, ni exclou les diferències socials que hi pot haver entre la pròpia pagesia. Tampoc no és la nostra pretensió retardar fins als segles IX-X l'aparició dels vilatges medievals ni de les comunitats rurals; prou sabem que són conceptes actuals sense correspondència aleshores en l'àmbit jurídic (Pons 1991), tot i que puguin tenir una certa utilitat heurística.

El debat historiogràfic actual no sembla conduir enlloc, atès que s'ha generalitzat massa sobre l'autonomia camperola i que de poc poden servir-nos els tòpics reduccionistes si volem conèixer l'abast real dels canvis, siguin més acusats o més subtils. No es tracta tant de saber qui

té raó, sinó d'estudiar i de caracteritzar suficientment cada territori, com ara hem pogut fer amb el recurs de l'arqueologia.

Bibliografia

Artigues, Pere Lluís; Bravo, Pere; Hinojo, Enric (2006). «Excavacions arqueològiques a Can Gambús-2, Sabadell (Vallès Occidental)», *Tribuna d'Arqueologia 2006*, p. 111-140.

Augé, Anna (2014). «La casa de l'Era de la Llaca: un antic mas situat en el massís de les Gavarres (Santa Cristina d'Aro, Baix Empordà)». Dins Autors diversos. *XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona: Generalitat de Catalunya, p. 377-379.

Azkarate, Agustín; Quirós, Juan Antonio (2001). «Arquitectura doméstica altomedieval en la Península Ibérica. Reflexiones a partir de las excavaciones de la catedral de Santa María de Vitoria-Gasteiz», *Archivo Español de Arqueología* núm. 74, p. 234-266.

Barrasetas, M. Eulàlia (coord.) (2007). La Solana: memòria de l'excavació arqueològica al jaciment (Cubelles, el Garraf). Barcelona: Generalitat de Catalunya.

Bolòs, Jordi (1991). *Un mas medieval pirinenc: el mas B de Vilosiu (Cercs, Berguedà). Estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions (1984-86)*. Lleida: Universitat de Lleida.

Bonnassie, Pierre; Guichard, Pierre (1982). «Les communautés rurales en Catalogne et dans le pays valencien (IXe - milieu XIVe siècle)», *Flaran* núm. 4, p. 79-115.

Burjachs, Francesc (2005). «El territori d'*Emporion* i les seves dades paleoambientals», *Empúries* núm. 54, p. 25-33.

Buxó, Ramon (2005). «L'agricultura d'època romana: estudis arqueobotànics i evolució dels cultius a Catalunya», *Cota Zero* núm. 20, p. 108-120.

Canal, Josep; Canal, Eduard; Nolla, Josep M.; Sagrera, Jordi (2006). «Les *uillæ* de Constantí a Carlemany. Aportacions gironines a la qüestió de l'evolució i la transformació de les vil·les o termes rurals durant l'antiguitat tardana (segles IV-VIII)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* núm. XLVII, p. 15-48.

Canal, Josep; Nolla, Josep M. (2007). «La crisi de les *villæ* i de la noblesa de la *Tarraconensis* en el canvi del segle V al VI. Fonts textuals i evidències arqueològiques». *Empúries* núm. 55, p. 185-198.

Cantoni, Gerard; Folch, Cristian; Gibert, Jordi; Martí, Ramon (2014). «Arqueologia dels centres productors de manufactures al comtat de Manresa (segles X-XII): els jaciments de Monistrol de Gaià i Cal Ticó (Gaià - Castellnou de Bages)». Dins Autors diversos. *II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 175-180.

Carrié, Jean Marie (2012). «Nommer les structures rurales entre fin de l'Antiquité et haut Moyen Âge: le répertoire lexical gréco-latin et ses avatars modernes», *Antiquité Tardive* núm. 20, p. 25-46.

Castanyer, Pere; Tremoleda, Joaquim (1999). *La vil·la romana de Vilauba, un hàbitat rural d'època romana al Pla de l'Estany*. Girona: Ajuntament de Banyoles.

Castanyer, Pere; Tremoleda, Joaquim (2005). «La producció agrícola d'època romana al nord-est de Catalunya», *Cota Zero* núm. 20, p. 67-77.

Castanyer, Pere; Tremoleda, Joaquim; Dehesa, Rafael (2013). «El establecimiento rural de época visigoda de Vilauba. Algunas reflexiones sobre el final de las villas romanas en el nordeste de la *Tarraconense*». Dins J. L. Fiches, R. Plana i V. Revilla (ed.). *Paysages ruraux et territoires dans les cités de l'Occident Romain Gallia et Hispania. Actes du colloque International AGER IX*. Montpeller: Presses Universitaires de la Méditerranée, p. 313-327.

Castillo, Alberto del (1965). «El manso medieval A de Vilosiu». Dins *Homenaje a Jaime Vicens Vives.* Vol. i, Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 219-228.

Chapelot, Jean; Fossier, Robert (1980). *Le village et la maison au Moyen Âge*. París: Hachette.

Chavarría, Alexandra (2006). «Villas en *Hispania* durante la Antigüedad Tardía», *Anejos de Archivo Español de Arqueologia* núm. xxxix, p. 17-35.

Chavarría, Alexandra (2013). «Castillos en el aire. Paradigmas interpretativos de moda en la arqueología medieval española». Dins Autors diversos. *De Mahoma a Carlomagno. Los primeros tiempos (siglos vii-ix). XXXIX Semana de Estudios Medievales*. Estella: Gobierno de Navarra, p. 131-166.

Coll, Joan-Manuel; Roig, Jordi (2010). «La fi de les vil·les romanes baiximperials a la Depressió Prelitoral (segles iv-v): contextos estratigràfics i registre material per datar-los». Dins Autors diversos. *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Tarragona: ACRAM, p. 75-82.

Colominas, Lídia (2009). «Animal husbandry in the North-East of Catalonia from the 1º to the 5º Century AD: improvement and importation». Dins Autors diversos. *The territory and its resources. Studies of rural World in the Roman period, 4*. Girona: Universitat de Girona, p. 9-26.

Durliat, Jean (1990). *Les finances publiques de Diocletien aux Carolingiens (284-889)*. Sigmaringen: Jan Thobecke.

Enrich, Joan; Enrich, Jordi; Pedraza, Lluís (1995). *Vilaclara de Castellfollit del Boix (El Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*. Igualada: Arqueoanoia.

Escalona, Julio; Reynolds, Andrew (ed.) (2011). *Scale and scale change in the early Middle Ages. Exploring landscape, local society, and the world beyond*, Turnhout: Brepols.

Folch, Cristian (en premsa). «Organisation et occupation des territoires du nord-est de Catalogne pendant le haut Moyen Âge (vi^e^-xie siècles)», *Archéologie du Midi Mediéval* núm. 32.

Folch, Cristian; Gibert, Jordi (2011). «El Collet de les Caixes (Navàs, El Bages): una ferreria de l'edat mitjana (segles xi-xii)». Dins Autors diversos. *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Tarragona: Acram, p. 823-830.

Folch, Cristian; Gibert, Jordi (2014). «Excavacions arqueològiques al jaciment de l'Aubert (la Vall d'en Bas, la Garrotxa). Segles vi-x dC. Campanyes de 2012-2013». Dins Autors diversos. *XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona: Generalitat de Catalunya, p. 317-322.

Folch, Cristian; Gibert, Jordi; Martí, Ramon (2009). «Asentamientos rurales de la Alta Edad Media en Catalunya Vella (siglos vii-xi). Resultados preliminares de un proyecto de investigación». Dins J. A. Quirós (ed.). *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe*. Vitòria: UPV-EHU, p. 289-301.

Folch, Cristian; Gibert, Jordi; Martí, Ramon (2010). «Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos vi-xi): toponimia, documentación y arqueología». Dins Ph. Sénac (ed.). *Villa 3. His-*

toire et archéologie des sociétés de la vallée de l'Èbre (VIIe-XIe siècles). Tolosa de Llenguadoc: Méridiennes, p. 217-247.

FOLCH, Cristian; GIBERT, Jordi; MARTÍ, Ramon (2015). «Excavacions al conjunt arqueològic altmedieval de Monistrol de Gaià (Bages) durant el període 2010-2013: fases generals, cronologia i contextualització». Dins *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Barcelona: ACRAM, p. 707-720.

FOLCH, Cristian; MARTÍ, Ramon (2007). «Excavacions arqueològiques al vilar de Montclús (Santa Maria de Merlès, Berguedà): un assentament rural del segle IX». Dins AUTORS DIVERSOS. *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Vol. II, Sabadell: ACRAM, p. 506-513.

FORTÓ, Abel; MARTÍNEZ, Pau; MUÑOZ, Vanessa (2009). «Los yacimientos del Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) y de Ca l'Estrada (Canovelles), dos ejemplos de asentamiento agrícola entre los siglos V-XIII dC en el entorno de Granollers (Vallès Oriental, Barcelona)». Dins J. A. QUIRÓS (ed.). *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe*. Vitòria: UPV-EHU, p. 263-273.

FOSSIER, Robert (1982). *Enfance de l'Europe: X^e^-XIIe siècle, aspects économiques et sociaux*. París: PUF.

FRANCÈS, Joan (coord.) (2007). *Els Mallols. Un jaciment de la plana del Vallès entre el Neolític i l'antiguitat tardana (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

FRANCOVICH, Riccardo; HODGES, Richard (2003). *Villa to Village. The transformation of the roman countryside in Italy, c. 400-1000*. Londres: Bloomsbury Academic.

FRIGOLA, Joan; RONCERO, Albert (2010). «El jaciment ibèric i medieval de Can Castells (Vidreres, la Selva)». Dins AUTORS DIVERSOS. *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona: Generalitat de Catalunya, p. 125-128.

FUERTES, Maribel; MONTALBÁN, Carme (2007). «El Serradar, una necròpolis i un hàbitat de l'antiguitat tardana a Sant Pere Pescador». Dins AUTORS DIVERSOS. *Actes del Congrés: El paisatge element vertebrador de la identitat empordanesa*. Vol. I, Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos, p. 291-299.

GIBERT, Jordi (en premsa). «Établissements producteurs et centres de pouvoir dans la Catalogne Centrale au premier Moyen Âge (VIe-XIe ss.)», *Archéologie du Midi Mediéval* núm. 32.

GRAU, Joaquim; FREIXA, Montserrat; IBÁÑEZ, Sergio (2012). «Seguiment i excavació arqueològica al camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà)». Dins AUTORS DIVERSOS. *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona: Generalitat de Catalunya, p. 351-356.

GURT, Josep Maria (1999). «El camp i la ciutat al llarg dels segles IV i V». Dins AUTORS DIVERSOS. *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 103-106.

GUTIÉRREZ, Sonia (2013). «De Teodomiro a Tudmr. Los primeros tiempos desde la arqueología (S. VII -IX)». Dins AUTORS DIVERSOS. *De Mahoma a Carlomagno. Los primeros tiempos (siglos VII-IX)*. *XXXIX Semana de Estudios Medievales*. Estella: Gobierno de Navarra, p. 229-283.

HAMEROW, Helena (2002). *Early medieval settlements. The archeology of rural communities in North-west Europe 400-900*. Oxford University Press.

Inserra, Fernanda; Pecci, Alessandra; Cau, Miquel Àngel; Roig, Jordi (en premsa). «Organic residues analysis of Late Antique pottery from Plaça Major - Horts de Can Torras (Castellar del Vallès, Catalonia)». Dins Autors diversos. *12th European Meeting on Ancient Ceramics. September 19th-21st, 2013*. Pàdua: Università degli Studi di Padova.

King, P. D. (1981). *Derecho y sociedad en el reino visigodo*. Madrid: Alianza.

Leveau, Philippe (1983). «La ville antique et l'organisation de l'espace rural: *villa*, *ville*, *village*», *Annales ESC* núm. 38, p. 920-942.

Lewit, Tamara (2012). «Oil and wine press technology in its economic context. Screw presses, the rural economy and trade in Late Antiquity», *Antiquité Tardive* núm. 20, p. 137-149.

Llinàs, Joan; Montalbán, Carme; Ramírez, Alons; Sureda, Marc (2000). *L'Hort d'en Bach. Del segle II abans de Crist a l'any 2000: La pervivència ininterrompuda d'un hàbitat a Maçanet de la Selva de la baixa república romana fins als nostres dies*. Maçanet de la Selva: Centre d'Estudis Selvatans.

Martí, Ramon (1997). «L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució d'un problema historiogràfic genèric». Dins Autors diversos. *La vida medieval als dos vessants del Pirineu. Actes del 4t curs d'Arqueologia d'Andorra*. Andorra: Govern d'Andorra, p. 28-60.

Martí, Ramon (2006). «Del *fundus* a la *parrochia*. Transformaciones del poblamiento rural en Catalunya durante la transición medieval». Dins Ph. Sénac (ed.). *Villa 2: De la Tarraconnaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IVe-XIe siècles). Les habitats ruraux*. Tolosa de Llenguadoc: Méridiennes, p. 145-165.

Martí, Ramon (ed.) (2008). *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Àndalus*. Barcelona: Edar.

Martí, Ramon (2011). «Los territorios catalanes en la encrucijada del 711», *Zona Arqueológica* núm. 15-2, p. 11-23.

Martí, Ramon (2013). «La pagesia de l'Alta Edat Mitjana: transformacions del poblament rural entre l'antiguitat i la feudalitat», *Annals del Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès 2011-2012. Conferències complementàries del Simpòsium Internacional sobre la Portalada de Ripoll*, p. 1-41.

Martín, Albert; Alemany, Jordi (2002). «La intervenció arqueològica a Sant Amanç». Dins Autors diversos. *La vil·la romana de Sant Amanç de Viladés, Rajadell (Bages)*. Manresa: Museu Comarcal de Manresa, p. 19-35.

Martin, Céline (2003). *La géographie du pouvoir dans l'Espagne wisigothique*. Presses Universitaires du Septentrion.

Martínez, José Ignacio (2006). «El vocabulario de los asentamientos rurales (siglos I-IX dC): evolución de la terminología». Dins A. Chavarría, J. Arce i G. P. Brogiolo (ed.). *Villas tardoantiguas en el Mediterráneo Occidental.* Madrid: CSIC, p. 113-131. (Anejos de Archivo Español de Arqueología; XXXIX)

Ordeig, Ramon (1993-2001). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. Vic: Estudis Històrics.

Passarius, Olivier; Donat, Richard; Catafau, Aymat (2008). *Vilarnau: un village du Moyen ge en Rousillon*. Perpinyà: Trabucaire.

Pastor, Ernesto; Ballestín, Xavier (ed.) (2013). *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Andalus (siglos VII-IX)*. Oxford: Archaeopress.

Peña, Yolanda (2010). *Torcularia. La producción de vino y aceite en Hispania*. Tarragona: ICAC.

Peytremann, Édith (2003). *Archéologie de l'habitat rural dans le nord de la France du IVe au XIIe siècle*. Saint-Germain-en-Laye: Association Française d'Archéologie Mérovingienne. 2 v.

Pons, Josep Maria (1991). «El Dret als segles VIII-XI». Dins Autors diversos. *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*. Part 1, Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 131-159.

Prevosti, Marta (2007). «Estudi del poblament rural de l'*ager Tarraconensis*. Una aplicació a la Cossetània oriental». Dins J. A. Remolà (ed.). *El territori de* Tarraco*: vil·les romanes del Camp de Tarragona*. Tarragona: ICAC, p. 65-93.

Quirós, Juan Antonio (2009a). «Arquelogía del campesinado altomedieval: las aldeas y las granjas del País Vasco». Dins J. A. Quirós (ed.). *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe*. Vitòria: UPV-EHU.

Quirós, Juan Antonio (ed.) (2009b). *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe*. Vitòria: UPV-EHU.

Quirós, Juan Antonio (ed.) (2013). *El poblamiento rural de época visigoda en Hispania. Arqueología del campesinado en el interior peninsular*. Vitòria: UPV-EHU.

Quirós, Juan Antonio; Vigil-Escalera, Alfonso (2006). «Networks of peasant villages between Toledo and *Uelegia Alabense*, Northwestern Spain (V-XTH centuries)», *Archeologia Medievale* núm. XXXIII, p. 79-128.

Raynaud, Claude (2001). «Les campagnes en Gaule du sud-est dans l'Antiquité tardive et le haut Moyen Âge», *Zephyrus* núm. 53/54, p. 473-507.

Riu, Manuel (1972). «El manso de la "Creu de Pedra", en Castelltort, municipio de Guixers (provincia de Lérida)», *Noticiario Arqueológico Hispánico* núm. I, p. 183-196.

Riu, Manuel (1989). *L'arqueologia medieval a Catalunya*. Barcelona: Els Llibres de la Frontera.

Roig, Jordi (2009). «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos VI-X)». Dins J. A. Quirós (ed.). *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe, Documentos de Arqueología e Historia 1*. Vitòria: UPV-EHU, p. 207-251.

Roig, Jordi (2011). «Vilatges i assentaments pagesos de l'antiguitat tardana als *territoria* de Barcino i Egara (Depressió Litoral i Prelitoral): caracterització del poblament rural entre els segles V-VIII». Dins *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Tarragona: ACRAM, p. 227-250.

Roig, Jordi; Coll, Joan-Manel (2011). «Esquelets humans en sitges, pous i abocadors als assentaments rurals i vilatges de l'antiguitat tardana de Catalunya (segles V-VIII): evidències arqueològiques de la presència d'esclaus i serfs». Dins Autors diversos. *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Vol. I, Tarragona: ACRAM, p. 75-82.

Rosillo, Ramon (2012). «Resultats de l'excavació arqueològica a la casa de la reina Sibil·la (Fortià, Alt Empordà)». Dins Autors diversos. *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona: Generalitat de Catalunya, p. 409-416.

Ruiz, Jordi; Villar, Vàngelis; Subirà, M. Eulàlia (2007). «La població visigòtica de Can Gambús (Sabadell)». Dins Autors diversos. *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sabadell: ACRAM, p. 799-806.

Salrach, Josep Maria (1997). *La formación del campesinado en el Occidente antiguo y medieval.* Madrid: Síntesis.

Salrach, Josep Maria (1998). «Tres mots polèmics: *villa*, mas i alou en època carolíngia», *Quaderns (Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles)* núm. 9, p. 9-28.

Saña, Maria; Novella, Violeta (2010). «Informe de l'estudi de les restes faunístiques del jaciment de l'Aubert (Vall d'en Bas, la Garrotxa)» (Informe inèdit). Bellaterra: Servei d'Anàlisis Arqueològiques.

Sobrequés, Santiago; Riera, Sebastià; Rovira, Manel (2003). *Catalunya carolíngia*. Vol. v. *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

Terrats, Noemí (2005). «El jaciment tardoantic de Can Roqueta / Torre-romeu (Sabadell, Vallès Occidental). Un exemple d'assentament rural», *Empúries* núm. 54, p. 213-230.

Terrats, Noemí (2009). «La ocupación tardoantigua de Can Roqueta / Torre Romeu (Sabadell, Barcelona)». Dins J. A. Quirós (ed.). *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe*. Vitòria: UPV-EHU, p. 303-313.

Thompson, Edward Arthur (1990). *Los godos en España*. Madrid: Alianza.

Veyne, Paul (1981). «Le dossier des esclaves-colons romains», *Revue Historique* núm. 537, p. 3-25.

Vigil-Escalera, Alfonso (2007). «Granjas y aldeas altomedievales al norte de Toledo (450-800 dC)», *Archivo Español de Arqueología* núm. 80, p. 239-284.

Vigil-Escalera, Alfonso (2009). «El poblamiento rural del sur de Madrid y las arquitecturas del siglo vii». Dins L. Caballero, P. Mateos i M. A. Utrero (ed.). *El siglo vii frente al siglo vii: Arquitectura*. Madrid: CSIC, p. 205-229. (Anejos de Archivo Español de Arqueología; li)

Vigil-Escalera, Alfonso (2013). «Comunidad política aldeana y exclusión. Una revisión de las formas de inhumación altomedievales (s. v-viii dC)», *Reti Medievali Rivista* núm. 14.1, p. 1-40.

Wickham, Chris (2005). *Framing the Early Middle Ages, Europe and the Mediterranean, 400-800*. Nova York: Oxford University Press.